

Volume 8 (Special Issue 04)
January, 2018

ISSN-2230-9578

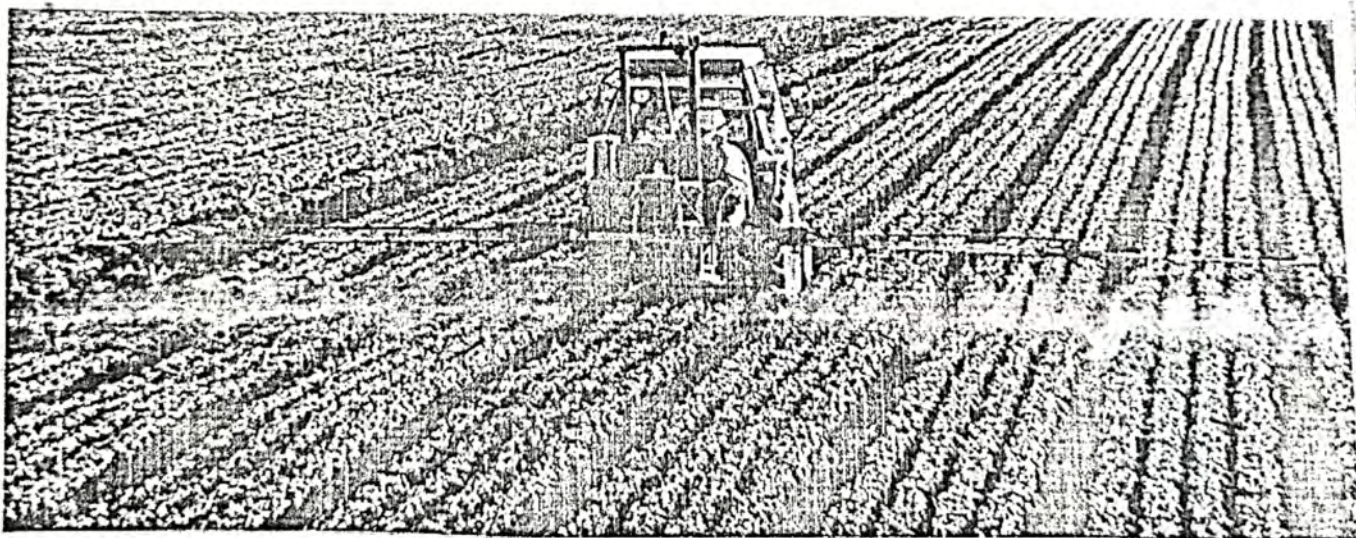
Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

4.270

UGC Journal list No. 64768

Editor : Dr. R. V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No- 23, Mundada Nagar,
Jalgaon(M.S.) 425102

Email – info@jrdrb.com

Visit – www.jrdrvb.com

Journal of Research and Development
A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

UGC Journal list No. 64768

National Conference
On
Recent Trends in Agriculture and Rural Development in India,

Volume 8
Special Issue-4 (Humanities), January 2017
ISSN-2230-9578

Special Issue Editor
Dr. Ahire Suresh Chintaman , Dept. of Geography

Editor
Dr. R. V. Bhole

Editorial Board

Prin. Dr. B. D. Borse, Uttamrao Patil College, Dahiwel Tal. Sakri, Dist. Dhule
Dr. S. R. Patil, Arts and Science College Dondaicha, Tal. Chopada Dist. Jalgaon
Prof. S. J. Bhadane, Dept. of Chemistry, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
Prof. Dr. Suvarna T. Shinde, S.N.D.T. College of Women, Dhule. 424002.
Prof. I. U. Shaikh, Dept. of English, Uttamrao Patil Arts and Science College, Dahiwel.
Dr. R. D. Patil, Vasanttrao Naik Arts & Science College, Shahada
Dr. Avinash Y. Badagujar, Arts and Science College, Varangaon

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102
[Email-info@jrdrv.com](mailto:info@jrdrv.com) Visit-www.jrdrv.com

खानदेशातील प्राचिन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळातील कृषी विकासाचा तुलनात्मक अभ्यास:

डॉ.पी.एस.सोनवणे, प्राचार्य, श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व ,के.डॉ.भास्कर सदाशिव देसलें विज्ञान महाविद्यालय, साक्री

दक्षिण भारताच्या इतिहासात खानदेश सुभ्याला नेहमीच महत्त्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. दक्षिणेकडे जे सहा सुभे होते त्या पैकी खानदेशाचा सुभा हा एक होता. हा सुभा अत्यंत समृद्ध सुभा म्हणून मानला जात असे एवढेच नव्हे तर दक्षिण भारताच्या राजकारणात त्याला अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले होते.

ऐतिहासिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या जोडणाऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण भूभागाने भारताचे उत्तर भारत व दक्षिण भारत असे दोन भाग पडतात हा वैशिष्ट्यपूर्ण भूभाग म्हणून खानदेश ओळखला जातो म्हणूनच या भूभागाला प्राचिन काळापासूनच महत्त्व प्राप्त झाले आहे. उत्तर भारत व दक्षिण भारत अशा या दोन्ही विशाल भूभागांना जोडणारे प्राचिन महामार्ग खानदेशाच्या भुमीतूनच जात होते थेट रामायण, महाभारत, काळापासून या खानदेशाचा उल्लेख आढळतो.

या प्रदेशाला खानदेश हे नाव कसे पडले किंवा खानदेश या शब्दाची उत्पत्ती कशी झाली या विषयी संशोधकांमध्ये एकमत आढळत नाही. वेगवेगळ्या संशोधकांनी वेगवेगळी मते मांडलेली दिसून येतात. मात्र वर्तमानातील जळगाव, धुळे, नंदुरबार या जिल्हांच्या भौगोलिक प्रदेशाला खानदेश असे म्हटले जाते.

• प्राचिन खानदेश :-

अतिशय प्राचिन काळातील अवशेष खानदेशात आपणास आजही पहावयास मिळतात, खानदेशाला ताम्रपावणकालीन संस्कृतीची व्यापक बैठक लाभली आहे. मोहेंजोदाडो आणि हडप्पातील सिंधु विस्थापितांनी खानदेशाच्या भिन्न प्रदेशात २३ ठिकाणी वसाहती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला.^१

प्राचिन काळातील खानदेशाचा इतिहासाचा प्रारंभ अशिरगड व तोरणमाळ या डोंगरी किल्ल्यांच्या संदर्भापासून सुरु होतो. महाभारतामध्ये युवानश्व हा तोरणमाळचा प्रमुख राजा होता. या राजाने पांडवांशी संघर्ष केला होता. याच काळात अशिरगडावर अस्वत्थाम्याची पुजा आर्चा होत होती. आजही हिंदु लोक अश्वत्थाम्याची पुजा करतात.

टॉलेमी या ग्रीक भूगोल शास्त्रज्ञाने तोरणमाळचा उल्लेख त्यांच्या ग्रंथात 'पिआतुरा' असा केला आहे. खानदेशाला महाभारत काळामध्ये 'खांडवणभुमी' असे म्हटले जात असे. तसेच खानदेशाला पूर्वी सेऊणदेश या नावानेही ओळखले जात असे. यादव घराण्याचा राजा सेऊनचंद्र याने खानदेशावर राज्य केले. त्याच्या नावाने या प्रदेशाची सर्वत्र ख्याती होती.^२

• मध्ययुगीन खानदेश :-

साधारणपणे १३ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून खानदेशाच्या मध्ययुगीन इतिहासाचा प्रारंभ झाल्याचे मानले जाते अल्लाउद्दीन खिलजीने सन १२९४ मध्ये देवगीरीच्या रामदेव यादवांचा पाराभव केला तेव्हा खानदेश यादवांच्या ताब्यात होता. सन १३१८ मध्ये देवगीरीचा राजा शंकरदेवाचा खिलजीकडून पराभव झाला व तेथून मुसलमान राजवटीचे युग खानदेशात सुरु झाले असे म्हटले जाते.^३

पुढे खानदेशात फारुकी घराण्याची राजवट सुरु झाली मलीक फारुखीने दिल्लीची सत्ता जुगारून त्याने खानदेश या स्वतंत्र राज्याची स्थापना केली व थालनेर येथे खानदेशाची राजधानी स्थापन केली.^४ सन १६०९ मध्ये अकबराने अशिरगडावर स्वारी करून खानदेश सुभा जिंकून घेतला व त्याने आपल्या साम्राज्यात विलीन केला. अकबराने खानदेश जिंकल्याप्रित्यर्थ आपला मुलगा दानिएल यास खानदेशाचा सुभेदार म्हणून नेमले व आपल्या पुत्राच्या कामगिरीच्या सन्मानार्थ अकबराने खानदेशाचे दानदेश असे नविन नाव दिले. मात्र हे नाव फार काळ टिकले नाही व पुन्हा खानदेश असे नाव पुढे आले.^५

• आधुनिक काळ :-

खानदेशाचे दोन भाग होते पुर्व खानदेश व पश्चिम खानदेश धुळे हे पश्चिम खानदेशाचे प्रमुख केंद्र होते. जुलै १९९८ मध्ये धुळे जिल्ह्याचे विभाजन होऊन नंदुरबार जिल्ह्याची निर्माती झाली. आज खानदेश मध्ये जळगाव, धुळे व नंदुरबार या तीन जिल्ह्यांचा समावेश होतो. या तीन्ही जिल्ह्यांमध्ये कृषी हा प्रमुख व्यवसाय आहे. प्राचिन, मध्ययुगीन, आधुनिक काळात कृषी संदर्भात विविध उपाययोजना केलेल्या दिसून येतात.

● प्राचिन काळातील कृषी विकासासाठी केलेल्या उपाययोजना :-

सिंधु संस्कृतिपासून शेती व्यवसाय केला जातो. सिंधु संस्कृतितील परिस्थिती शेतीला अनुकूल होती. त्यामुळे सिंधु संस्कृती शेतीवरच पोसली गेली. कृषी व्यवसाय हा त्यांच्या अनेक व्यवसायांपैकी एक महत्त्वाचा व्यवसाय होता. सिंधु नदीच्या गाळामुळे सुषिक झालेली जमीन मुबलक प्रमाणात होती. सिंधु संस्कृतितील लोकांची उपजिवीकेचे साधन म्हणुजे शेती होय. ऋग्वेद काळात आर्य जेव्हा भारतात आले तेव्हा त्यांचा प्रमुख व्यवसाय पशुपालन हा होता. पशुपालनाच्या खालोखाल शेती आर्यांचा महत्त्वाचा व्यवसाय होता. प्रत्येकाच्या मालकीची वेगळी शेती होती. शेत जमीन नांगरणेसाठी लाकडी नांगरांचा वापर करित असून शेतीला पाणीपुरवठा विहीरी व कालव्याद्वारे केला जात असे. ऋग्वेद काळाप्रमाणेच उत्तर वैदिक काळातही शेती हा प्रमुख व्यवसाय होता. वैदिक काळापेक्षा या काळात अधिक लोकसंख्या वाढल्याने शेती करण्याच्या पद्धतीत सुधारणा झाली. पुर्वीचे बोजड नांगर जाऊन आता सुटसुटीत व हलक्या नांगरांचा उपयोग करण्यात येवु लागला. शेतीचे उत्पन्न वाढावे म्हणुन जणावरांच्या खतांचा वापर करु लागले. म्हणुन उत्पन्न वाढले. व आर्थिक परिस्थिती सुधारली.

मौर्योत्तर काळात भारतातील संपन्नतेचे प्रमुख कारण शेती हे होते. खेड्यातील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय शेती हा होता. राज्यातील बहुसंख्य लोक शेती करित असल्यामुळे राजाला जमीन महसुलाची उत्पन्न सर्वात जास्त मिळत असे. त्यामुळे महसुलाच्या दृष्टीकोनातून का होई ना, राजे लोकांचे लक्ष सतत शेती कडे असे. उत्तम बी वीयांनाचा पुरवठा करणे, शेतीला विहीरी, कालवे, पाटबंधारे, तळी यांच्यामार्फत पाणी उपलब्ध करुन देणे. याकडे सरकारचे लक्ष असे. शेतीतुन निघणाऱ्या मालास बाजारपेठेत भाव चांगला असल्याने शेतकरी सुखी होतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांचेही शेतीकडे लक्ष असे.

अशा प्रकारे प्राचिन काळात सिंधु संस्कृतीपासून ते गुप्त काळापर्यंत शेती व्यवसायाकडे सतत लक्ष दिल्या गेल्यामुळे आर्थिक परिस्थिती सुधारली दिसुन येते. या काळात एकही आत्महत्या सारखा प्रकार झालेला दिसुन येत नाही.

● मध्ययुगीन काळातील कृषी विकासासाठी केलेल्या उपाययोजना :-

आठराव्या व एकोणाविसाव्या शतकात आर्थिक जिवन हे मौजे भोवती केंद्रीत झाले होते. तेथील प्रमुख व्यवसाय कृषी हा होता. पेशवे काळात खानदेश मधील आर्थिक जिवन हे प्रामुख्याने कृषीप्रदान होते. कृषी व्यवसायाला रयतेच्या जिवनात इतके महत्त्वाचे स्थान होते की, शेतीचा उल्लेख 'काळी आई' म्हणुन करतांना दिसला.

खानदेशातील शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती मराठा सरकारच्या कारकीर्दीत कशी होती. याचा आपण जेव्हा विचार करतो. तेव्हा आपणांस पावसाचा लहरीपणा, सुरक्षितेचा अभाव, कर्ज मिळण्याबाबत येणाऱ्या अडचणी कर्जावरील व्याज, शेतीवरील महसुल कर, पिकांवरील रोग व इतर अशा अनेक अडचणी होत्या. की ज्यामुळे शेतकऱ्यांची अवस्था फारशी चांगली नव्हती परंतु त्यातल्या त्यात इ.स.१७९८ पर्यंत खानदेशमधील शेती व्यवसाय हा ठिक होता. पेशवे अहिल्याबाई होळकर, नाना फडणीस आणि महादशी शिंदे यांच्या कर्तुत्वामुळे खानदेश मधील कृषी व्यवसायाला उर्जितअवस्था प्राप्त झाली होती. परंतु बाजीराव दुसरा यांच्या काळापासून कृषी व्यवसायाला ग्रहण लागले होते. हे ग्रहण राज्य संपुष्टात येईपर्यंत तसेच होते. कृषी व्यवसाय हा कौटुंबिक व्यवसाय मानला जात असे. कुटुंबातील सर्व व्यक्ती शेतात काम करुन अधिकाधिक उत्पन्न मिळविण्याचा प्रयत्न करित असत. शेती करत असतांना मजुरांचा तुटवडा भासत असत. दुसरी अडचणी जनावरांची होती. कारण परकीय आक्रमणामुळे जनावरांची लुट केली जात असे. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे कृषीजीवन उद्धस्त होत असे. अशा वेळी पेशवे आपल्या अधिकाऱ्यांना आज्ञा देवुन शेतीची जी साधने नष्ट झाली असतील. ती शेतकऱ्यांना विकत घेता यावीत म्हणुन कमी व्याजाने किंवा व्याजाशिवाय कर्ज देण्याचे आदेश दिले होते.

शेतीला उत्कृष्ट बी-वियाणांची आजच्या प्रमाणेच त्या काळातही गरज होती. शेतीसाठी भांडवलाची गरज असते. तेव्हा सावकारांकडून व्याजाने पैसे घेवुन शेती करत असत. शेतीतुन आलेले सर्व उत्पन्न त्याची कर्ज फेडण्यातच संपुन जात असत. तसेच शेतकऱ्यांपुढील आणखी एक अडचण म्हणजे लहरी पाऊस. शेतकऱ्यांना शेतीसाठी पावसावर अवलंबुन रहावे लागत असे. पाऊस हा लहरी प्रमाणे असल्यामुळे शेतकऱ्यांना सर्व संकटांना तोंड द्यावे लागत असे.

जेव्हा युद्ध होत असे तेव्हा शेतकऱ्यांची पिके नष्ट होत होती व शेतीचे नुकसान होत असत. युद्धाच्या वेळी आपल्या राज्यातील पिके नष्ट होऊ नयेत आणि त्याची झळ शेतकऱ्यांना लागु नये म्हणुन पेशवे काळजी घेत असत. वरील सर्व अडचणींना सामोरे जाण्यासाठी सरकारने बऱ्यापैकी उपाययोजना केल्याचे दिसुन येते.

दुष्काळ ही नैसर्गिक आपत्ती होती आणि जास्त व कमी पाऊस झाला तर शेतकऱ्यांचे आर्थिक जीवन विस्कळीत होणार याची मराठा सरकारला चांगली जाणीव होती. म्हणुनच रयतेचे हाल होऊ नयेत, रयतेला त्रास होऊ नये, रयतेने

आपल्या प्रदेशातुन शक्यतोवर दुसऱ्या प्रदेशात स्थलांतर करु नये यासाठी मराठा सरकार दक्ष असे. दुष्काळ पडला म्हणजे पहिला प्रश्न उपजिवीकेचा असतो म्हणुन सरकार प्रथम अधिकाऱ्यांना त्यांच्याजवळ मागील वर्षी शिल्लक असलेल्या पुरवठ्या मधुन रयतेला धान्य देण्याची आज्ञा करीत असत. आज मात्र आपणांसा दुष्काळामुळे मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर झालेले दिसुन येते.

ब्रिटीशांच्या काळात काही उपाययोजना केलेल्या दिसुन येतात. खानदेशात वेळोवेळी दुष्काळासारख्या उद्भवणाऱ्या भयानक अशा आपत्तीस तोंड देण्यासाठी कायम स्वरुपी उपाययोजना आखलेल्या दिसुन येतात. त्यानुसार विहीरी खोदण्यास उत्तेजन देणे, तलाव बांधणे, पांझरा व गिरणा या सारख्या नद्यांवर बांधारे व धरणे बांधणे कालवे खोदणे, त्यासाठी स्वतंत्र पाटबांधारे खात्याची निर्मिती करणे, दुष्काळ संहिता तयार करणे, दुष्काळ आयोग नेमणे, शेतकऱ्यांची कर्जातुन सुटका करण्याचे प्रयत्न करणे, सातीच्या रोगांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कायदे करणे, इत्यादीसारख्या दुष्काळावर मात करणाऱ्या कायमस्वरुपी उपाययोजनांचा अवलंब केल्याचे अप्रकाशीत ऐतिहासिक कागदपत्रातुन पहावयास मिळतात.

कंपनी सरकारच्या काळात खानदेशातील पाटबांधारे, पाट व पाटचारांच्या निर्मितीस व दुरुस्तीस उत्तेजन दिल्यामुळे इ.स. १८३०-३१ पर्यंत खानदेशातील शेतीच्या लागडवीखाली क्षेत्रात व बागायती क्षेत्रात वाढ झालेली दिसुन येते. डनलोपच्या मतानुसार या काळात खानदेशातील लोक इतर भागातील लोकांपेक्षा सुखी होते. मात्र इ.स. १८४५-४६ मध्ये अनियमित पावसामुळे खानदेशात दुष्काळी स्थिती निर्माण झाली होती. तेव्हा ब्रिटीश सरकारचने खानदेशात बांधारे व कालवे काढुन शेत जमीनीच्या जलसिंचनात वाढ करण्यासाठी प्रयत्न केल्याचे दिसुन येते.

ब्रिटीश सरकारने शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणा कमी व्हावा व सावकार वर्गाकडुन होणारी पिळवणुक थांबावी यासाठी सन १८८२ मध्ये 'शेती सुधार कायदा' व सन १८८४ मध्ये 'शेतकरी कर्ज कायदा' पारित केला होता. शेती सुधारणा कायदानुसार खानदेश मधील शेतकऱ्यांना शेतीच्या मशागतेसाठी, विहीरी व तळी बांधण्यासाठी शेतीला पाणीपुरवठ्याच्या सोयीसाठी तसेच पुरांच्या व महापुरांच्या काळात तगाई कर्जाची वाटप केले जात असे.^{११}

अशा प्रकारे ब्रिटीश सरकारने दुष्काळावर कायम स्वरुपी मात करण्यासाठी उपाययोजना म्हणुन सावकारीवर नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणा दुर करण्यासाठी कायदे केले. सावकारांवर नियंत्रण आणण्याचा व शेतकऱ्यांना कमी व्याज दराने कर्ज उपलब्ध करुन देण्याचे प्रयत्न केले. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे सावकार वर्गाकडुन होणाऱ्या आर्थिक शोषणास काही अंश पायबंद बसला व दुष्काळी स्थितीवर मात करण्यासाठी मदत झाली.

आधुनिक काळातील कृषी विकासासाठी केलेल्या उपाययोजना :-

भारताच्या महासत्ता म्हणुन जागतीक पातळीवर उदय केवळ ग्रामिण दारिद्र्य आणि ग्रामविकासावर प्रभावीपणे तोडगा काढल्यानंतरच होऊ शकतो. म्हणुनच सरकारने ग्रामिण भागातील जीवनमान सुधारण्याला प्राधान्य दिलेले दिसुन येते. समावेशी ग्रामिण विकासाच्या माध्यमातुन शाश्वत मनुष्यविकास शक्य आहे. ग्रामिण दारिद्र्याचे अनेक पैलु आहेत व दारिद्र्य नष्ट करावयाचे असेल तर कृषीय विकासावर भर देणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सरकार नवनवीन योजना राबवितांना दिसते.^{१२}

स्वातंत्र्योत्तर अगदी पहिल्या शरकारच्या काळापासुन अस्थित्वात आलेल्या कृषी मंत्रालयाने देशातील कृषी क्षेत्राच्या विकासात मोलाची कामगिरी बजावली आहे. कृषी उत्पादनाची वाढ, त्या संबंधीचे संशोधन व विकास कार्य तसेच देशाच्या अन्नधान्याच्या गरजांची योग्य आपूर्ती करण्याच्या दृष्टीने कृषी मंत्रालयाने वेळोवेळी योग्य धोरणात्मक निर्णय घेवुन त्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसुन येतो.^{१३}

भारतात हवामानानुसार शेतीच्या प्रकारात प्रचंड विविधता आढळते. तसेच देशातील विविध राज्यात कृषी संबंधी धोरणातही एक संघता आढळत नाही. परिणामी पिक उत्पादनाचा दर, शेतीशी संबंधीत पायाभुत सोयी सुविधा व संस्थात्मक संरचना इ.मध्येही तफावत दिसुन येते. भारतातील विविध राज्यात लहान मोठ्या प्रमाणात शेती केली जाते. या प्रकारच्या शेतीवरील खर्च जास्त असुन त्यामानाने त्यातुन मिळणारे उत्पन्न व उत्पादन हे दोनही फार कमी असते. अशा प्रकारच्या शेतीमुळे अर्थव्यवस्थेला बळकटी न मिळता उलट एकुणच अर्थव्यवस्थेवर प्रचंड ताण पडतो.

एकीकडे कृषी क्षेत्रात हरीत क्रांतीसारख्या क्रांतीकारी संशोधनावर प्रचंड उलाढाल होण्यास सुरुवात झाली. दुसरीकडे प्राथमिक स्तरावरील शेतकरी वर्गाची परिस्थिती मात्र हालाकीचीच आहे. कारण शेतकऱ्यांना त्यांच्या शेतातुन

मिळणारे उत्पन्न, त्यांना लागणाऱ्या खर्चाच्या पुढे अगदीच तुटपुंज आहे. तसेच देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील अनिश्चितते फटकाही शेतकऱ्यांना सोसावा लागतो.

स्वातंत्र्योत्तर काळात शासनाच्या रोख प्रामुख्याने शेती उत्पादनात वाढ होण्यावर होता. शेतकऱ्यांची हालाकी परिस्थिती व त्यांना शेतीतून मिळणारे तुटपुंजी उत्पन्न या सर्व बाबी पुर्वी दुर्लक्षित झाल्या. मात्र गेल्या काही वर्षांत शेतकऱ्यांचे आत्महत्येच्या संख्येतुन झालेली वाढ या विषयी शेतकऱ्यांच्या जीवन मानासंदर्भात अनेक अहवाल प्रसिद्ध झाले. उपाययोजनाही करण्यात आल्या. परंतु आत्महत्येचे प्रमाणा काही कमी झालेले दिसून येत नाही. जर सरकारद्वारे शेतकऱ्यां हमीभाव दिला तर शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल व त्यांचे आणि देशाचे अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत होईल. शे उत्पादनाची खरेदी केली गेल्यास बाजार नियंत्रणा, मागणी व पिकांचा भाव या तिन्ही बाबतीत शेतकऱ्यांना लाभ मिळू शकत शेतमालाच्या जास्तीच्या पुरवठ्यालाही अत्यंत कमी बाजारमूल्य मिळत असल्यामुळे जागतील बाजारातील स्पर्धात्म परिस्थिती या घटकांमुळेही शेतकऱ्यांना परिणामांना सामोरे जावे लागतील.^{१५} गेली अनेक वर्षे देशाच्या कृषी व्यवस्थेचे विकासासाठी प्रमुख घटक जसे चांगल्या दर्जाचे बी-बियाणे, खते व किटक नाशके, खरेदीसाठी सरकारद्वारा सवलत क दरात इंधन व उर्जेची उपलब्धता, सिंचनासाठी सवलतीत कर्ज योजना व सरकारद्वारा कमी भावात मोठ्या प्रमाणाती अन्नधान्याची खरेदी इत्यादीमुळे शेती उत्पादन प्रक्रियेला मदत मिळू शकेल.

प्राचिन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळात कृषी व्यवसाय बाबतीत जर विचार केला तर आधुनिक काळात तं ानात विकास होऊनही शेतकरी हा कर्जबाजारी झालेला दिसून येतो. शासनाने विविध योजनांद्वारे शेतकऱ्यांना मदत करण्या प्रयत्न केला असला तरी त्यांची राबण्याची पद्धत सदोषपूर्ण अशी असल्यामुळे आत्महत्यासारख्या प्रकाराला कायमस्वर शासन आळा घालू शकले नाही.

संदर्भ :-

- १) सुनिल चं. अमृतकर- खानदेशातील वृत्तपत्रांचा इतिहास आणि वृत्तपत्राच्या माध्यमातून झालेले प्रबोधन पृ. क्र. १
- २) टी.टी.महाजन- खानदेशचा राजकीय व सांस्कृतिक इतिहास, पृ.क्र. १२.
- ३) डी.एम.तोरगल- गॅझेट ऑफ बॉम्बे प्रेसिडेन्सी, वॉल्यू. ३, खानदेश जिल्हा पृ.क्र. २४२
- ४) गो.स.सरदेसाई- हिंदुस्तानचा आर्वाचन इतिहास, पृ.क्र. ३०५
- ५) डॉ.एस.ज.पाटील- ब्रिटीशकालीन खानदेश आणि दुष्काळ, पृ.क्र. ३१
- ६) डे.क.का.भा १७४ पत्र क्र. ३३६, एलफीस्टन रिपोर्ट पृ.क्र. ३
- ७) उपरोक्त
- ८) खरे वा.वा.- नाना फडणविसाचे चरित्र, पृ.क्र. २४१
- ९) डॉ.जी.बी.शाह- मध्ययुगीन खानदेश पृ.क्र. १०३
- १०) वाड पे.डा. भा. ६ पृ.क्र. २५१
- ११) कि.का.चौधरी- महाराष्ट्राचे गॅझेटर जळगाव जिल्हा पृ.क्र. ४९८
- १२) वी.जी.कुंठे- गॅझेटर ऑफ इंडीया पृ.क्र. ८
- १३) अमरजीत सिन्हा- उपजिविकेच्या साधनांद्वारे जीवनमानात सुधारणा पृ.क्र. ३८
- १४) निलबत्ता घोष- शेतकऱ्यांचा सर्वांगीन विकास, वास्तव, उद्दीष्टे- विश्लेषण पृ.क्र. ४२
- १५) उपरोक्त पृ.क्र. ४४
- १६) उपरोक्त पृ.क्र. ४६